

УДК:316.6

Дембицька Наталія Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник

Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

e-mail:natalyde@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ

В статті аналізуються особливості пізнання підлітками економічних цінностей в системі особистої власності. Показані основні тенденції ускладнення образу особистої власності у підлітків. Зокрема, аналізуються особливості уявлень підлітків про себе як суб'єктів відносин особистої власності та про особисті блага як об'єкти привласнення. Співвіднесені з моральними цінностями, ці уявлення становлять когнітивну основу економічної культури підлітків. Аналізується міра когнітивної складності образу особистої власності у підлітків порівняно з молодшими школярами. Порівнюється поінформованість підлітків і молодших школярів про сутність, розмаїття тих економічних благ, якими оперує суб'єкт господарської діяльності.

Ключові слова: особистість, економічна культура особистості, підліток, соціальне пізнання, особиста власність.

Дембицкая Н.Н. Особенности когнитивного компонента экономической культуры подростков.

В статье анализируются особенности познания подростками экономических ценностей в системе личной собственности. Показаны основные тенденции осложнения образа личной собственности у подростков. В частности, анализируются особенности

представлений подросткам о себе как о субъектах отношений личной собственности и о личном благе как об объектах присвоения. Соотнесены с нравственными ценностями, эти представления составляют когнитивную основу экономической культуры подростков. Анализируется степень когнитивной сложности образа личной собственности у подростков по сравнению с младшими школьниками. Сравнивается осведомленность подростков и младших школьников о сущности, разнообразии тех экономических благ, которыми оперирует субъект хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: личность, экономическая культура личности, подросток, социальное познание, личная собственность.

Постановка проблеми. Особливості соціально-економічного простору сучасного суспільства зумовлюють вимоги до економічної культури українців. Коли декларуються орієнтації на вільний ринок, конкуренцію, право на приватну власність, одночасно практикується монополізм в цілих галузях економіки, “ручне управління” бюджетом, мораторій на продаж землі тощо. В таких умовах ціннісного хаосу процес економічної соціалізації молоді може набути своєрідних, викривлених і небажаних форм. Тому великий науковий і практичний інтерес становить вивчення тенденцій, яких набуває процес розвитку економічної культури української молоді. Зокрема, гостро стоїть питання особливостей становлення економічної культури особистості, з одного боку, ще за відсутності досвіду регулярних економічних відносин, з іншого боку, за набуття першого досвіду трудових, торговельних, інвестиційних відносин. Йдеться про підлітковий етап становлення економічної культури особистості.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Поняття «економічної культури особистості» тільки віднедавна введене в тезаурус психологічної науки. Вітчизняними

психологами [1;2;5;6;8] економічна культура вивчається як результат і показник економічної соціалізованості особистості. При цьому економічна культура підлітків як соціально-психологічний феномен вивчалась досить фрагментарно, в окремих аспектах. Щоправда, слід відмітити існування праць психологів, в яких висвітлено результати вивчення окремих складових економічної свідомості підлітків [1-4;10;11], сфокусовані переважно на її монетарному аспекті (на ставленні до кишенькових грошей та його соціалізуючій ролі). Але монетарна соціалізація – це тільки одна з складових процесу становлення економічної культури підлітка. Оскільки останній протікає у більш широкому контексті – у відносинах власності [2;6;7], – то важливим для розуміння багатьох його закономірностей у підлітків є вивчення особливостей становлення окремих його компонентів (пізнавального, афективного, конативного) у просторі відносин особистої власності.

Метою даної статті є висвітлення результатів аналізу особливостей пізнавального компоненту економічної культури підлітків, тобто уявлень, наївних знань про економіку і відносини, які її конституюють.

З одного боку, системотворчим чинником будь-якої економіки є відносини між людьми, що складаються з приводу привласнення матеріальних чи духовних благ [6;7]. З іншого боку, особиста економіка дитини заснована на її відносинах з приводу володіння, розпорядження і користування особистими благами (своїм життям, тілом, долею, особистими речами, ідеями, витівками тощо) [5;6]. Тому вивчення закономірностей формування економічної культури підлітків неможливе поза дослідженням змісту наївних знань та уявлень підлітків про особисту власність.

Виклад основного матеріалу. На основі філософського підходу до трактування культури, структурно-функціональної концепції економічної соціалізації особистості

[5;6;8], інтеріндивідуального [6;8] та системного підходів до становлення економічної культури особистості [5-8], а також концепції психологічного ставлення [5] нами розроблена концептуальна модель становлення економічної культури школярів у системі особистої власності, на яку ми спиратимемось у подальших міркуваннях. Згідно з останньою, в підлітковому віці продовжують оформлятися психологічні основи економічної культури особистості – триває дорослішання особистості, в тому числі у сфері економіки. Останнє виражається у оформленні психолого-економічних якостей, що забезпечать уже сьогодні, а не в дорослому житті, гармонійне включення у ринкові відносини. Йдеться про цінності підприємливості, система яких імпліцитно несе в собі нормативний для ринкової економіки образ «людини економічної» [5;6;8].

Для підлітка цінності підприємливості апробуються і засвоюються у відносинах особистої власності. При цьому під особистою власністю розуміємо відносини між людьми з приводу розподілу обмежених життєвих благ, що особисто притаманні, належні виключно одному суб'єктові – їх власникові, - та здатні задовольняти його матеріальні й духовні потреби. Особиста власність обґрунтовується нами [5] як система відносин привласнення-відчуження суб'єктами певних життєвих благ, в результаті чого останні набувають статусу об'єкта безумовного особистого моноволодіння. Це означає, що привласнене благо особистість називає «своїм», ним володіє і самостійно приймає рішення про його подальшу «долю»: щодо користування та розпорядження ним. Саме в таких акціях привласнення собі - відчуження від себе підліток освоює і апробує економічні ролі підприємливої людини (підприємця чи найманого працівника, користувача банківськими послугами, благодійника тощо), яка обізнана на раціональних способах оперування грошми, способах заробітку. В цьому віці особисті блага (скарби, колекції, ідеї тощо) набувають особливої цінності як такі, що починають символізувати

соціальний статус у спільноті однолітків. Особливо актуальним стає усвідомлення цінності цивілізованих, суспільно прийнятних способів здобуття матеріальних ресурсів для того, щоб отримати бажане благо.

Спробуємо підтвердити чи спростувати хоч частку наведених припущень, проаналізувавши результати пізнання підлітками економічних цінностей в системі особистої власності. У опитуванні, проведеному в 2013-2014 рр. у ЗОШ № 329 та 274 Києва, взяли участь 80 учнів 7-8-х класів (віком 13-14 років).

Аналіз відповідей на питання «що в житті ти називаєш особисто своїм, про що можеш сказати: «це – особисто моє»?» показав особливості пізнання особистої власності підлітками. Для аналізу змін, яких зазнає пізнавальний компонент економічної культури на підлітковому етапі соціалізації порівнюємо зміст образу «особисто моє» підлітків і молодших школярів. Згідно з таблицею 1, можемо констатувати зростання з віком когнітивної складності досліджуваного образу: з 254 характеристик у молодших школярів до 423 - у підлітків.

Таблиця 1

**Смислові одиниці, виявлені в образі «особисто моє»
в групах порівняння**

Смислові одиниці	Кількість характеристик в групах порівняння	
	Серед молодших школярів	Серед підлітків
Матеріальні речі:	234	327
1) Апаратура	15	89
2) Побутові речі	51	45
3) «Мої речі»		3
4) Шкільне приладдя, книги	85	42
5) Особистий одяг		37
6) Речі віртуальні		2
7) Тіло, частини тіла		48
8) Спортивне приладдя		2
9) Іграшки	40	10

10) Їжа (смачне, цукерки, тістечка)	5	
Економічні цінності:	38	49
11) Нерухомість	38	45
12) Гроші		4
Психологічні ресурси:		96
13) Ідентифікація з економічними ролями		38
14) Психологічні процеси		21
15) Особисті уміння, таланти		25
Трансцендентні цінності		12
Всього :	254	423

З таблиці 1 видно, що образ «особисто мое» у підлітків закономірно в когнітивному плані складніший, ніж у молодших школярів. Привертає увагу те, що уявлення підлітків про особисту власність більш насичені економічними категоріями. Ускладнення образу відбувається за рахунок усвідомлення матеріальних особистих речей як належних собі (переважно через усвідомлення можливостей самопрезентації і самовираження в одязі, апаратурі, віртуальних речах та нерухомості, через пізнання своєї тілесності, особистих грошей), ідентифікації з широким колом економічних ролей та усвідомлення своїх умінь і талантів, зокрема досягнень у спорті, психологічних процесів як ресурсів власника. Таким чином, можна стверджувати, що підлітки обізнані як про широке коло матеріальних, так і духовних цінностей, на які орієнтуються у своїй особистій економіці.

Більш точно з'ясувати, як трансформується образ особистої власності в уявленнях підлітків у контексті відносин, пов'язаних з господарською діяльністю, дозволив експеримент із привнесенням у завдання економічного контексту. Учням було запропоновано пофантазувати і написати невеличку казку про особисті речі, майно, гроші людини, яка має своє господарство. За основу контент-аналізу були взяті показники особливостей пізнання особистої власності в економічному контексті, а саме уявлення про економічні блага у житті особистості: їх джерела, форми існування; уявлення про головного героя казки як проекція уявлень про себе як власника [7]. В

результаті переважну більшість (408 характеристик) смислових одиниць в образі власності людини, що має своє господарство, становлять ті, що стосуються психологічних ресурсів особистості. Хоча слід зауважити про майже співставний з попереднім показник згадування матеріальних речей (361 характеристика), див. табл.2.

Таблиця 2

Смислові одиниці в образі особистої власності підлітків в контексті господарської діяльності

Смислові одиниці	Кількість одиниць
1. Матеріальні речі:	361
1) Територія (королівство, планета, місто щасливих людей)	56
2) Економічні цінності : нерухомість, рухоме майно, активи, гроші, побутові речі, таємничі джерела благ, скарби	205
2. Психологічні ресурси:	408
3) Ідентифікація з економічною роллю: банкіра, власника, споживача, працівника, бідняка, багатія, політика	43
4) Ідентифікація з роллю в родині (дитина, сирота, мама)	8
5) Ідентифікація зі статтю (хлопчик, дівчинка, гарна дівчина)	9
6) Типи економічних відносин: фінансові, трудові	18
7) Способи оперування матеріальними цінностями	108
8) Моральні якості (добро, дружелюбність, щедрість, піклування)	11
9) Моральнісна оцінка особистих благ (позитивна-негативна)	27
10) Емоційне ставлення до матеріальних благ:	80
11) Орієнтованість на соціально-економічні зв'язки	73
Всього :	848

Отже, природно, що підлітки, порівняно з молодшими школярами, більш поінформовані про сутність, розмаїття тих економічних благ, якими оперує суб'єкт господарської діяльності. Привертає увагу той факт, наскільки підлітки просуються у пізнанні власних, специфічних для суб'єкта господарювання, економіко-психологічних ресурсів (ідентифікації з основними економічними ролями ($p \leq 0,001$) – бідняка-багатія (20 характеристик), банкіра (4), працівника (6), обізнаності у трудових (7) та фінансових (9) типах економічних відносин ($p \leq 0,01$) і обізнаності в основних способах оперування

економічними благами ($p \leq 0,001$) – накопичення і заощадження (17), утриманство (20), обмін (24), заробіток (8), - у позитивній моральній оцінці економічних благ (21, $p \leq 0,01$) та в орієнтованості на соціально-економічні зв'язки (наявність діалогів та живих істот, що взаємодіють з іншими – 73 характеристики, $p \leq 0,001$).

Виявлено, що підлітки приблизно з однаковою частотою обмірковують і джерела надходження економічних благ (грошей, багатства, своєї справи, бізнесу) (в 59% згадувань), і сфери їх витрат (у 50%). На фоні цих результатів цікавими і неоднозначними є висновки О.Горбачової та А.Купрейченко про виявлену на вибірці дорослих тенденцію: більш, ніж 50% асоціацій присвячені тому, як витратити матеріальні блага (гроші), і лише 15% стосуються способів їх отримання [7, с. 457].

Щоправда, цікавим виявився факт міфологізації підлітками джерел надходження доходів: переважна більшість (окрім згадувань про батьків, заробіток та посилення на нечесні способи привласнення благ) джерел надходження – це загадкові магичні обставини («чарівний гаманець», «грошове дерево», чарівна поличка в шафі» і т.п.). Можемо припускати, з одного боку, що поінформованість підлітків про економіку є недостатньою, багато явищ в економіці є чи незрозумілими, чи такими, що не потрапляють у поле уваги учнів середньої школи й не є предметом осмислення. З іншого ж боку, якщо дотримуватись тези про те, що підлітки вже мислять майже тими економічними категоріями, що й дорослі, то неабияке значення серед мотивів взаємничувати джерела доходів може відігравати сімейна практика не посвячувати сторонніх у власні матеріальні справи. В усякому разі, виявлений факт потребує пояснень і більш детального дослідження. Очевидно, наше дослідження не підтвердило думку окремих економічних психологів [10;12] про те, що у 13-14 років система уявлень школярів про світ економіки майже відповідає системі уявлень дорослої людини.

Підводячи **підсумки**, зазначимо, що уявлення про особисті блага у підлітків в когнітивному плані складніші, ніж у молодших школярів. Економічний зміст останніх ускладнюється завдяки усвідомленню можливостей для самопрезентації та самовираження через одяг, особисті віртуальні та матеріальні речі, пізнанню своєї тілесності, ідентифікації з більш широким, ніж у молодших школярів, колом економічних ролей та усвідомленню власних психологічних ресурсів (умінь і талантів) для реалізації своїх домагань як власника. Підтверджена провідна роль кишенькових грошей у соціалізації підлітків як суб'єктів господарської діяльності. Порівняно з молодшими школярами, підлітки більш поінформовані про сутність, розмаїття тих економічних благ, якими оперує суб'єкт господарської діяльності. Підлітки орієнтуються на такі основні способи оперування матеріальними цінностями, як заощадження, обмін, витрачання, заробіток.

Перспективним, на наш погляд, у дослідженні особливостей образу особистої власності в учнів основної школи може стати вивчення вікових закономірностей розвитку не тільки когнітивної, але й афективної та конативної складових економічної культури підлітків.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. - К. : "ППП", 2005. - 307 с.
2. Антонова З.О. Соціально-психологічні особливості економічної соціалізації підлітків. Автореф. Дис. канд. психол. наук -19.00.05./ З.О.Антонова.- Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. - Київ, 2011.-19 с.

3. Буренина С. Ю. Влияние денег на процессы социализации современных подростков : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / С. Ю. Буренина. – СПб, 2000. – 14 с.
4. Годфри Дж. Как научить ребенка обращаться с деньгами / Джолайн Годфри; Пер.с англ. - М.: Издательство «Добрая книга», 2006. – 224 с.
5. Дембицька Н.М. Становлення основ економічної культури школяра у просторі шкільної освіти / Н.М.Дембицька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника / Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип.20, ч.1.- С. 74-82.
6. Економічна соціалізація молоді: соціально - психологічний аспект : наукове видання / [Білоконь І. В., Дембицька Н. М., Зубіашвілі І. К. та ін.]; заг. ред. В. В. Москаленко. - К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. - 336 с.
7. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования / А.Л.Журавлев, А.Б.Купрейченко - М.: Изд-во "Институт психологии РАН, 2007 - 480с.
8. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія/ В.В. Москаленко. – К.: Фенікс, 2013. – 540 с.
9. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В.Осорина. – СПб.: Питер, 2008. – 304 с.
10. Узбли П. Понимание детьми экономических явлений / П. Узбли // Проблемы экономической психологии / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : ИП РАН, 2005. - Т.2. - С. 146–177.

11. Фенько А.Б. Дети и деньги: особенности экономической социализации / А.Б.Фенько // Вопросы психологии. - 2000. - № 2. - С. 94-101.

12. Фернам А. Деньги. Психология денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 352 с.

1. Averianova H. M., Dembytska N. M., Moskalenko V. V. Osoblyvosti sotsializatsii molodi v umovakh transformatsii suspilstva / H. M. Averianova, N. M. Dembytska, V. V. Moskalenko. - K. : "PPP", 2005. - 307 s.

2. Antonova Z.O. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti ekonomichnoi sotsializatsii pidlitkiv. Avtoref. Dys. kand. psykhol. nauk -19.00.05./ Z.O.Antonova.- Instytut psykholohii imeni H.SKostiuka NAPN Ukrainy. - Kyiv, 2011.-19 s.

3. Burenyna S. Yu. Vlyianyе deneh na protsessы sotsyalyzatsyy sovremennykh podrostkov : avtoref. dys. na soyskanye uch. stepeny kand. psykhol. nauk : spets. 13.00.01 «Obshchaia pedahohyka» / S. Yu. Burenyna. – SPb, 2000. – 14 s.

4. Hodfry Dzh. Kak nauchyt rebenka obrashchatsia s denhamy / Dzholain Hodfry; Per.s anhl. - M.: Yzdatelstvo «Dobraia knyha», 2006. – 224 s.

5. Dembytska N.M. Sotsialno-psykholohichni problemy ekonomichnoi sotsializatsii ukrainskoi molodi (pochatok) / N.M. Dembytska // Sotsialna psykholohiia. – 2008. – № 2 (28). – S.49-59.

6. Ekonomichna sotsializatsiia molodi: sotsialno - psykholohichni aspekt : naukove vydannia / [Bilokon I. V., Dembytska N. M., Zubiashvili I. K. ta in.]; zah. red. V. V. Moskalenko. - K. : Ukrainyskyi tsentr politychnoho menedzhmentu, 2008. - 336 s.

7. Zhuravlev A.L., Kuprejchenko A.B. Jekonomicheskoe samoopredelenie: Teorija i zmpiricheskie issledovanija / A.L.Zhuravlev, A.B.Kuprejchenko - M.: Izd-vo "Institut psihologii RAN, 2007 - 480s.
8. Moskalenko V.V. Sotsializatsiia osobystosti : monohrafiia/ V.V. Moskalenko. – K.: Feniks, 2013. – 540 s.
9. Osoryna M.V. Sekretnyi myr detei v prostranstve myra vzroslykh / M.V.Osoryna. – SPb.: Pyter, 2008. – 304 s.
10. Uebly P. Ponymanje detmy ekonomycheskykh yavlenyi / P. Uebly // Problemy ekonomycheskoi psikhologhyy / otv. red. A. L. Zhuravlev, A. B. Kupreichenko. – M. : YP RAN, 2005. - T.2. - S. 146–177.
11. Fenko A.B. Dety y denhy: osobennosty ekonomycheskoi sotsyalyzatsyy / A.B.Fenko // Voprosy psikhologhyy. - 2000. - № 2. - S. 94-101.
12. Fernam A. Denhy. Psikhologhyya denezh y fynansovoho povedenyya / A. Fernam, M. Arhail. – SPb. : Praim-EVROZNAK, 2005. – 352 s.

Dembytska N. Peculiarities of cognitive component of teenagers' economic culture.

Abstracts: The article is devoted to actual problem of studying the content of the cognitive component of teenagers' economic culture. In particular peculiarities of teenagers' representations of themselves as actors of personal property relations and personal benefits as objects of appropriation are analyzed. Related to moral values, these ideas are cognitive basis of economic culture of teenagers.

The paper shows that the representation of teenagers' personal benefits in cognitive terms are more complex in comparison with primary school pupils. The economic content of the representations of teenagers' personal benefits is complicated due to the recent awareness of

opportunities for self-expression through the clothing, personal virtual and material things. Also it takes place through the knowledge of their physicality, identification with a wider area of economic roles and awareness of their own psychological resources (skills and talents) for realization of claims as proprietor.

It is confirmed the leading role of pocket money in the economic socialization of adolescents. In comparison with primary school pupils, teenagers are more aware of the nature, variety of economic benefits of the economic actor. Teenagers are guided by the following main ways of operation by material values like savings, exchange, expenditure, income.

The perspective way in researching of representations' features of personal property may be the age-related patterns of development not only cognitive but also affective and behavioral components of the teenagers' economic culture.

Key words: personality, economic culture of personality, teenager, social cognition, personal property.

Реферат на статтю

«ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ»

Дембицької Н.М., кандидата психологічних наук, провідного наукового співробітника
лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН

України

Кількість джерел: 12

Стаття присвячена актуальній проблемі вивчення змісту пізнавального компонента економічної культури підлітків. Зокрема, аналізуються особливості уявлень підлітків про себе як про суб'єктів відносин особистої власності та про особисті блага як

про об'єкти привласнення. Співвіднесені з моральними цінностями, ці уявлення становлять когнітивну основу економічної культури підлітків.

В статті показано, що уявлення про особисті блага у підлітків в когнітивному плані складніші, ніж у молодших школярів. Економічний зміст останніх ускладнюється завдяки усвідомленню можливостей для самопрезентації та самовираження через одяг, особисті віртуальні та матеріальні речі, пізнанню своєї тілесності, ідентифікації з більш широким, ніж у молодших школярів, колом економічних ролей та усвідомленню власних психологічних ресурсів (умінь і талантів) для реалізації своїх домагань як власника. Підтверджена провідна роль кишенькових грошей у соціалізації підлітків як суб'єктів господарської діяльності. Порівняно з молодшими школярами, підлітки більш поінформовані про сутність, розмаїття тих економічних благ, якими оперує суб'єкт господарської діяльності. Підлітки орієнтуються на такі основні способи оперування матеріальними цінностями, як заощадження, обмін, витрачання, заробіток.

Перспективним у дослідженні особливостей уявлень про особисту власність може стати вивчення вікових закономірностей розвитку не тільки когнітивних, але й афективних та конативних компонентів економічної культури підлітків.